

ДО ВИЗНАЧЕННЯ ЗАСАД РАЦІОГУМАНІСТИЧНОГО ПІДХОДУ В МЕТОДОЛОГІЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Георгій БАЛЛ

Copyright © 2000

Суспільна проблема. Потреба у посиленні гуманізуючого впливу на суспільні процеси з боку психологічної науки та базованої на ній практики робить актуальною проблему узгодженої реалізації у психології принципів гуманізму, з одного боку, і раціоналізму, як визначальної засади наукового пізнання, — з іншого.

Мета статті — проаналізувати проблеми, що постають на шляху такого узгодження, і можливості їх розв'язання.

Авторська концепція наголошує: на необґрунтованості протиставлення раціоналізму і гуманізму; на бажаності певного синтезу цих аксіологічних і методологічних настановлень, зокрема у сфері психологічної науки, і на доцільності розробки раціогуманістичного підходу, який би забезпечував такий синтез; на істотній ролі, яку здатні відігравати в розбудові зазначеного підходу категорії значення і смислу (сенсу).

Сутнісний зміст. Попри те, що вимоги гуманістичності та раціоналістичності щодо психологічної науки є

начебто очевидними, протиставлення гуманізму і раціоналізму, зокрема у цій сфері, стає дедалі поширенішим. Розглядаються аргументи, якими гуманістично налаштовані психологи схильні обґрунтовувати своє скептичне ставлення до раціоналізму, і демонструється неперекопливість цих аргументів. Водночас констатується, що сумніви у можливості поєднання у психологічній науці раціоналізму і гуманізму віддзеркалюють реальні суперечності, притаманні людському буттю та його науковому пізнанню. Описується одне з широких тлумачень категорій значення і смислу, перспективне, на думку автора, як засіб теоретичного узаasadнення раціогуманістичного підходу. Розкриваються провідні нормативні смисли різних видів духовної діяльності. Зокрема, провідний нормативний смисл науково-пізнавальної діяльності характеризується як здобуття раціонально підтверджуваної істини про досліджувані об'єкти. Показано, що цей смисл виступає дещо по-різному залежно від спрямованості наукового пошуку (яка є різною у

фундаментальних і у прикладних дослідженнях), а також від специфіки об'єктів, що досліджуються, особливо виразній у сфері психології. Обґрунтовується необхідність поширення принципу діалогу (основоположного для сучасної гуманістичної свідомості та практики) на взаємодію психологічної науки із суміжними дисциплінами, а також методологічних парадигм і теоретичних концепцій всередині психології.

Ключові слова: методологія психологічної науки, раціоналізм, гуманізм, раціогуманістичний підхід, значення, смисл, діалог.

1. АКТУАЛЬНІСТЬ І МОЖЛИВІСТЬ РАЦІОГУМАНІСТИЧНОГО ПІДХОДУ

Чи варта уваги сформульована тема статті? Чи є підстави пропонувати якийсь особливий раціогуманістичний підхід? Адже “раціогуманістичний” означає: одночасно гуманістичний і раціональний. Але чи можна заперечувати проти того, що психологічна наука (так само, як і психологічна практика) має бути *гуманістично* налаштована, тобто спрямована на піднесення людини, розкриття її творчих можливостей? Відомо, що в дійсності це дуже часто зовсім не так¹, але, мабуть, більшість психологів погодиться з тим, що прагнути цього потрібно. Отож, за своєю ціннісною налаштованістю психологічна наука має бути гуманістичною (у широкому розумінні – не йдеться, звичайно, про обов'язкову ідентифікацію, скажімо,

з однойменним напрямом американської психології). Більше того, дістає визнання погляд, згідно з яким “психологія... як головна з наук про людину вже за самим предметом дослідження і провідними тенденціями розвитку покликана бути в авангарді гуманізму і все глибше розробляти його проблематику” [19, с. 47].

Та разом з тим психологічна наука, якщо це *наука*, має бути *раціональною*. Адже наука якраз і являє собою сферу людської діяльності, сутність якої полягає у пізнанні істини щодо найрізноманітніших об'єктів раціональними методами, тобто такими, які визнаються науковим співтовариством розумними (нагадаю: латинське *ratio* означає “розум”). Відносна стабільність цих методів аж ніяк не виключає того, що в міру розвитку наукового пізнання й, особливо, *методології науки* (дисципліни, для якої вказані методи є безпосереднім об'єктом дослідження і проектування) вони зазнають змін – тому кажуть, зокрема, про “некласичну раціональність” на відміну від класичної [42, 56], про “історичні типи раціональності” [31] тощо. Так само є цілком природним, що сукупності зазначених методів (як зазвичай кажуть, “форми раціональності”) виявляються дуже різними, скажімо, у фізиці, з одного боку, і в історичній науці чи мистецтвознавстві, – з іншого. Адже узгодженість методів дослідження з особливостями об'єктів, що вивчаються, становить один з основоположних принципів методології науки.

Як бачимо, видається досить очевидним, що психологічна наука має бути і раціональною, і гуманістичною, а отже, вимога “раціогуманістичності” постає як банальне твердження.

¹ Гуманістично орієнтовані психологи змушені констатувати, що психологія нині “багато в чому стала активним і навіть агресивним знаряддям маніпуляції людиною” (цитую Б.Братуся за [48, с. 16]).

Та це тільки на перший погляд. Річ у тім, що протиставлення гуманізму і раціоналізму, зокрема стосовно психології, стає дедалі поширенішим. Наведу характерне твердження (воно належить Т.Флоренській): “Оволодіння *об’єктами* пізнання і впливу та діалогічне звернення до *суб’єкта* – «дві речі несумісні»” [51, с. 183]. Нагадаю, що оволодіння об’єктами пізнання прагне раціоналістично зорієнтована наука, тоді як принцип “діалогічного звернення до суб’єкта” є одним з провідних для гуманістичного підходу.

Тож треба розібратися, що з чим насправді є сумісним, а що – несумісним. Тому розглянемо дещо детальніше аргументи, якими гуманістично налаштовані психологи схильні обґрунтовувати своє скептичне ставлення до раціоналізму.

Один із них (найбільше полюбляють його радикальні екзистенціалісти) наголошує на суперечності між спрямуванням раціоналістичної науки на пізнання сутностей і здатністю людини як вільної особистості здійснювати вчинки, що відкидають приписувані їй зовні сутності і тим самим знецінюють їх констатацію. Я не стану наводити тут власних контраргументів – натомість процитую дотепний коментар П.Тілліха стосовно відомої тези Ж.-П.Сартра “екзистенція передре есенції” (“існування передре сутності”). Тілліх пише: “Сенс цього речення: людина є такою істотою, щодо якої жодна сутність («есенція») не може постулюватися, бо така сутність запровадила б постійний елемент, який суперечив би здатності людини необмежено перетворювати себе. Проте, якщо запитати: чи не містить це речення, попри його інтенцію, якогось твердження

щодо сутнісної природи людини, - ми повинні відповісти: так, містить! Особлива природа людини полягає у її здатності творити себе. І коли виникає наступне запитання: як така здатність стає можливою і як її треба структурувати? - то, щоб відповісти на нього, ми потребуємо повністю розробленої есенціалістської доктрини. Ми повинні знати про тіло людини та її розум і, коротко, про ті питання, які протягом тисячоліть обговорювались щодо цього в есенціалістських термінах” (цит. за [62, с. 13]).

Приєднуючись до думок Тілліха, можна зробити висновок, що безсумнівна значущість визначальних проблем людського буття, підданих аналізу екзистенціалістами, не виключає можливості (більше того – необхідності) дослідження цих проблем на засадах раціоналізму (само собою, з урахуванням їхньої специфіки). Цікаву спробу окреслити принципи такого дослідження здійснив, спираючись на ідеї С.Рубінштейна і В.Франкла, В.Знаков. Він обґрунтовує доцільність розбудови “психології людського буття” як галузі психологічної науки, яка б вивчала ті самі проблеми, що й екзистенційна психологія, але за більш раціоналістичного й детерміністичного підходу [27]².

Підставу для протиставлення гуманізму й раціоналізму вбачають також у неадекватності біхевіористичного

² Коментуючи це протиставлення, зазначу, що такі представники екзистенційної психології, як Р.Мей або Р.Лейнг, відходять від сартрівських крайнощів і набагато ближчі до раціоналізму. Мей прямо заявляв, що він проти “антираціональних тенденцій в екзистенційному підході” [62, с. 24].

напряму в психології, принаймні у його невідповідності гуманістичним ідеалам – при тому, що він розглядається як зразок раціоналізму. Але, по-перше, це не такий вже досконалий взірць (нагадаймо сказане вище про необхідність узгодження методів дослідження з особливостями досліджуваних об'єктів; тим часом біхевіоризм явно недооцінює специфіку людини порівняно із тваринами). По-друге, якщо навіть цим знехтувати, міркування, про які йдеться, хибують на елементарну логічну помилку. З посилок “біхевіористичний підхід є раціоналістичним” і “біхевіористичний підхід не є гуманістичним” випливає висновок “деякі раціоналістичні підходи не є гуманістичними” – і не більше того.

Видається слабким і аргумент, що базується на критиці (яка сама собою слушна) так званої ціле-раціональної моделі людини, згідно з якою людська діяльність зводиться до свідомого визначення цілей і раціонального обрання шляхів їх досягнення. Плутичина розпочинається тоді, коли неадекватністю цієї моделі намагаються обґрунтувати сумніви у можливостях раціонального наукового пояснення людської поведінки (ступінь раціонального керування якою з боку її суб'єкта може, звичайно, бути дуже різним). Адже при цьому змішують зовсім різні речі: *дескриптивну* модель *будь-якої* діяльності людини та *нормативну* модель *специфічної* (а саме наукової) діяльності. З цього приводу мені довелося свого часу полемізувати з Н.Наумовою [46, 11]. Щоправда, з цією дослідницею можна погодитися в тому, що “з образом людини, який протиставляється раціоналізованому, важ-

ко працювати науковими методами” [46, с. 34]. Тож слід переборювати ці труднощі – і тут стає у пригоді узагальнене тлумачення ціле-раціональної моделі. Як зазначив В.Швирьов, “діяльність зовсім не обов'язково постає як чітко відтворювана послідовність свідомо контрольованих дій. Та через це вона *об'єктивно* не перестає бути діяльністю з певною структурою” [54, с. 98]. Характеризуючи цю структуру, варто взяти за основні поняття не усвідомлювану мету і задачу як “мету, дану за певних умов” [39, с. 232], а значно ширші категорії: мету в широкому розумінні (“модель потрібного майбутнього” [14]) і відповідно узагальнене поняття задачі [35].

Нерідко звертають увагу й на далеке від гуманізму цивілізаційне коріння таких раціоналістичних напрямів у психології, як біхевіоризм і діяльнісний підхід. Конкретніше, йдеться про зануреність цих напрямів у індустріальну цивілізацію, з притаманним їй механістичним ухилом, соціальним виявом якого стали – і в капіталістичному, і в тоталітарно-соціалістичному її варіантах – крайні ступені відчуження людини від її сутності, наочно віддзеркалені у горезвісному сталінському афоризмі про “людину-гвинтика”. Звичайно, наявність цього коріння не можна заперечувати – так само як дегуманізуючі аспекти його впливу на зміст цих наукових напрямів та їх практичних застосувань. Та водночас слід наголосити на таких моментах. По-перше, не можна змішувати класичну наукову раціональність, з усіма її обмеженнями, і пародію на неї – “догматичну псевдораціональність, яка стає служницею тоталітарної ідеології та полі-

тики, що засвідчив сумний досвід офіційного марксизму-ленізму” [56, с. 192]. По-друге, ті чи ті результати, коли вони вже увійшли (у формі теорії, концепції, гіпотези, методу і т.п.) до тканини науки, мають оцінюватися передусім за внутрішньонауковими критеріями. З точки зору останніх, “не є важливим, з якого джерела виникли ті чи ті ідеї в науці” [38, с. 33]. Реальна продуктивність ідей (а, скажімо, щодо діяльнісного підходу її можна констатувати всупереч легковажно-кон’юнктурним сьогоденним наскокам) реабілітує їх всупереч можливим “ганебним зв’язкам”. Тут пригадуються хрестоматійні рядки Ахматової про те, “из какого сора растут стихи, не ведая стыда”. Аналогія здається мені не поверховою, а глибокою: йдеться про автономію мистецтва і науки як специфічних підсистем культури.

Найістотніший чинник скептичного ставлення до раціоналізму полягає, мабуть, у тому, що швидкий науково-технічний розвиток упродовж ХІХ і ХХ століть спричинив, поряд із позитивними наслідками, чимало таких, які є шкідливими для розвитку окремих індивідів і вельми загрозливими для людства загалом, точніше кажучи – став джерелом глобальної цивілізаційної кризи. Звідси – поширення недовіри до науки й техніки і до раціоналізму як їх світоглядної бази. Проте слід усвідомлювати, що шлях до подолання вказаної кризи – не в реалізації утопічних гасел відмови від засобів, що їх дав у розпорядження людства науково-технічний прогрес, а у їх раціонально й морально обгрунтованому застосуванні. Тут слід підкреслити, що ці два напрями обгрунтування принципово не супере-

чать один одному, а, навпаки, мають один одного підкріплювати. Наводяться досить переконливі аргументи на користь того, що “коли досягнуто деякого оптимального обсягу інформації, що використовується у процесі вироблення рішення (кількість параметрів, які враховуються, їх системних залежностей, часових масштабів прогнозування), *грамотні прагматичні оцінки змикаються з моральними*” [45, с. 133].

Чимало (і небезпідставно) говорять нині про кризу раціоналізму. Водночас найбільш слушною видається позиція тих, хто наголошує на необхідності перегляду його застарілих форм (про що згадувалося вище), переходу до неklasичної раціональності, з органічно притаманними їй антидогматичністю, самокритичністю, налаштованістю на діалог [56]. Разом із тим відзначається, що найбільше зберігає свою актуальність ціннісний аспект раціоналістичної традиції як “традиції *вільної відповідальної самоусвідомлювальної думки*, що не піддається тискові зовнішніх сил, як-от інерція повсякденної свідомості, авторитет традиції, релігійні догми, не кажучи вже про грубий ідеологічний і соціальний диктат” [55, с. 109]. До цього варто додати таке просте спостереження. З численних спроб охарактеризувати сутність людини через поєднання латинського іменника *homo* з тим чи тим прикметником, – сполучення *homo sapiens* (“людина розумна”) виявляється неперевершеним за своєю значущістю. Використання принципів раціоналізму є чи не найяскравішим виявом цієї розумності – але, ясна річ, у поєднанні з необхідним оновленням форм раціональності.

Класичний раціоналізм XVII – XIX століть виявився неадекватним щодо об'єктів, якими найбільше цікавиться сучасна наука, – дуже складних, мінливих, суперечливих. Важливе місце серед них посідають такі об'єкти, які мають суб'єктні властивості й вивчаються, зокрема, у психології. Зрозуміло, що для їх ефективного дослідження потрібне тлумачення раціоналізму, розширене порівняно із класичним, якому притаманне жорстке протиставлення об'єкта і суб'єкта пізнання. У цьому зв'язку не можна не навести відомі слова М.Бахтіна: “Суб'єкт, як такий, не може сприйматися й вивчатися як річ, бо як суб'єкт він не може, залишаючись суб'єктом, стати безголосим, отже, пізнання його може бути тільки діалогічним” [13, с. 364]. Бахтін розрізняє різні види пізнавальної активності, а саме “активність того, хто пізнає безголосу річ, і активність того, хто пізнає іншого суб'єкта, тобто діалогічну активність того, хто пізнає” [13, с. 363]. Начебто ясно: об'єкт пізнання, котрий сам має суб'єктні властивості, принципово відрізняється від “безголої речі”. Тому методи пізнання (а також гіпотези щодо його результатів) мають тут бути істотно іншими, ніж при вивченні “безголосих речей”. Саме такий висновок, на мою думку, слід зробити з бахтінського аналізу. Та замість цього найчастіше, посилаючись при нагоді на того ж Бахтіна, проголошують: “Людина не може бути об'єктом!” – і безнадійно заплутують проблему.

Тут варто згадати і А.Маслоу, який неодноразово підкреслював, що спрямовує свої зусилля саме на науко-

ве пізнання психологічної природи високих досягнень людського духу, – і водночас доводив непридатність для цього методів позитивістської науки. Відповідаючи на запитання, чим відрізняється його підхід як психолога до визначення провідних людських цінностей від підходів філософа чи теолога, він оцінив відмінність як “колосальну” (“tremendous”). Замість того, щоб шукати такі цінності, наприклад, у сакральних текстах, “я, – зазначив він, – за найкращих умов і щодо найкращих представників людства, просто стою осторонь і описую в науковий спосіб, якими ці людські цінності є...” (цит. за [61, с. VII]).

Повертаючись до щойно наведеної тези Бахтіна про необхідність діалогічного пізнання суб'єкта, запитаймо себе: чи не суперечить їй практика психологічного експериментування, наприклад у сфері вивчення пізнавальних процесів? На перший погляд, суперечить досить істотно: досліджуваний повинен виконати дане йому завдання, які б не були його бажання й погляди (котрі здебільшого не цікавлять експериментатора). Проте реально, якщо тільки експеримент добре організовано, справа має дещо інакший вигляд. Досліджувані (часто це студенти психологічних факультетів), як правило, намагаються, по-перше, співпрацювати з експериментатором і, по-друге, продемонструвати найкращі результати, на які здатні. Саме тому, що вони виявляють ці суб'єктні якості (і тією мірою, якою вони їх виявляють), експериментатор здобуває право, вивчаючи психічні функції, ніби абстрагуватися від суб'єктності

досліджуваних³. Водночас і в цій сфері виявляється плідним зниження міри такого абстрагування. Так, цікаві результати у психофізиці, де панувала традиція “мовчазного піддослідного”, були одержані К. Бардіним завдяки тому, що він поставився до досліджуваного “як до суб’єкта, здатного розповісти про те, яким способом він виконує експериментальне завдання” [21, с. 137].

Коли ж звернутися до досліджень з психології особистості, тим паче до психологічної практики, націленої на надання допомоги конкретним людям, зазначене абстрагування стає взагалі недоречним: тут доводиться працювати з цілісною особистістю, брати до уваги її суб’єктні властивості не в якомусь частковому їх вияві, а в різноманітних ефектах, відносна значущість яких визначається специфікою конкретних ситуацій⁴. Відповідно, бахтінська вимога діалогічності пізнання постає тут як вельми нагальна. І коли психологу все ж доводиться користуватися, скажімо, тестовими методиками, які нехтують нею, то він повинен, по-перше, ретельно простежувати реальну мотивацію діяльності своїх підопічних з виконання тестових завдань і, по-друге, усвідомлювати орієнтовний (а не остаточний) характер висновків, які робляться на його основі.

³

У лабораторії, зазначає Р.Мей, “притаманний індивідові елемент рішення та його відповідальність за власну екзистенцію тимчасово призупинені заради цілей експерименту” [62, с. 14]. Але якщо він свідомо йде на таке призупинення, то тим самим реалізує специфічним чином свою суб’єктність.

⁴ Погляд автора щодо основних рівнів і напрямів суб’єктної активності стисло викладений у статті [12].

Загалом проведений аналіз засвідчує, на мою думку, необгрунтованість протиставлення раціоналізму і гуманізму та бажаність певного синтезу цих аксіологічних і методологічних настановлень, зокрема у сфері психологічної науки. Отже, раціогуманістичний підхід заслуговує на те, щоб будувати його. Але так само очевидно і те, що така розбудова не є тривіальною справою; адже розглянути вище сумніви у можливості поєднання раціоналізму і гуманізму поставили не на пустому місці – вони віддзеркалюють реальні суперечності, притаманні людському буттю та його науковому пізнанню.

2. КАТЕГОРІЇ ЗНАЧЕННЯ І СМISЛУ В РОЗБУДОВІ РАЦІОГУМАНІСТИЧНОГО ПІДХОДУ

Перспективним шляхом теоретичного узasadнення раціогуманістичного підходу в психологічній науці видається опертя на категорії значення і смислу (сенсу), які набувають дедалі більшої ваги у людинознавстві, зокрема у психології [40]. Один з варіантів широкого тлумачення цих категорій (яке співвідносить їх не лише зі знаками, а з будь-якими об’єктами) [3], розрізняє: а) *реальне значення* об’єкта А, яке можна ототожнити із сукупністю його властивостей; б) *значення* цього об’єкта, *відображуване* (або, якщо йдеться про майбутні об’єкти, – *передбачуване*) свідомістю індивідуального чи колективного суб’єкта S; в) *смисл* об’єкта А для суб’єкта S. Смисл можна визначити як наявну в індивідуальній чи соціетальній [23] психіці модель, що фіксує відношення відображуваних (або передбачуваних) нею властивостей згада-

ного об'єкта до істотних для S потреб (у тому числі метапотреб, за А. Маслоу [44], тобто потреб у реалізації буттєвих цінностей – істини, краси, добра, досконалості, справедливості тощо). Оскільки ж “потреба передусім виявляється в емоційних сплесках” [22, с. 22], то смисл суб'єктивно постає як “те, що безпосередньо хвилює людину при погляді на будь-яку річ навколишнього світу” [41, с. 87]. Розглядаються, зокрема, смисли таких специфічних об'єктів, як ситуації, в яких опиняється суб'єкт, його вчинки (реальні або можливі), нарешті, його життєвий шлях як ціле. Саме смисли відіграють вирішальну роль у мотивуванні людської діяльності. Водночас, щоб ця діяльність була успішною, потрібно орієнтуватися й на значення об'єктів, з якими має справу людина, відображуючи (або передбачаючи) такі значення з достатньою мірою адекватності й повноти.

Сказане є справедливим, зокрема, для духовної діяльності. Специфіка останньої полягає, крім іншого, в тому, що серед її об'єктів важливе місце посідають смисли і відображувані (та передбачувані) значення, – тож треба розрізняти *смисл як об'єкт діяльності* і *смисл самої діяльності*.

Заслуговують на аналіз не лише смисли конкретних реалізацій індивідуальної та колективної діяльності, а й соціокультурні інваріанти таких смислів. Йдеться передусім про *провідні нормативні смисли*, характерні для певних типів духовної діяльності та відповідні їх найважливішим цивілізаційним функціям. Можна вважати, що ці смисли належать до “норм-ідеалів”, які задають горизонт

удосконалення діяльності, – на відміну від “норм-стандартів”, розрахованих на обов'язкове додержання [1]. Чим більшою мірою особистість прилучається до провідних нормативних смислів (ніби пробиваючись крізь усе розмаїття смислів, обумовлених різноспрямованими зовнішніми впливами, а також індивідуальними потягами, пристрастями й уподобаннями), тим послідовнішим виразником даного виду діяльності вона здатна бути.

Зосередимося на провідних нормативних смислах таких видів духовної діяльності, як релігія, мистецтво і наука.

Провідний нормативний смисл *релігійної* діяльності можна вбачати у збереженні й трансляції традиційних смислів, представлених у певному віровченні, насамперед – так званих кінцевих, граничних смислів [59]; “форми релігії віддзеркалюють установлені, перевірені століттями відповіді на питання про людське існування...” [15, с. 84].

Щодо *мистецької* діяльності, то її провідний нормативний смисл полягає, мабуть, у творенні й розповсюдженні нових смислів, змінюванні й збагачуванні смислових полів особистостей і людських спільнот (тому в мистецтві творчі якості культури проявляються найяскравіше). Дослідники зазначають, що “твір мистецтва дозволяє нам поглянути на реальність з іншої точки зору, ніби з нового боку” [26, с. 111], що поезія, зокрема, “є діяльність з умноження і ускладнення смислів” [41, с. 484]. Відомий вислів Аполлона Григор'єва “Пушкін – наше все” коментується таким чином: “«Наше все» – це *гранична, безмежна множина смислів...*” [34, с. 166].

Дещо детальніше зупинимось на специфіці *науково-пізнавальної* діяльності. Її провідним нормативним смислом постає розбудова *наукових знань*, тобто таких систем відображуваних або передбачуваних (самим ученим, а відтак – і суспільством) значень досліджуваних об'єктів, котрі б якнайкраще відповідали реальним значенням цих об'єктів; кажучи більш урочисто – несли *істину* про них⁵.

При цьому важливо, що ця істина має бути *раціонально підтверджуваною*. Конкретизуючи сказане з цього приводу на початку статті, наголошу на тому, що в межах науки діяльність з відшукування істини має базуватися на використанні сукупності *нормативних* (тобто апробованих науковим співтовариством) *засобів*. До них, зокрема, належать:

- раніше здобуті *наукові знання*, впорядковані за допомогою системи *наукових понять*, які мають бути досить чіткими і віддзеркалювати сутнісні якості досліджуваних об'єктів;
- відповідні певним вимогам *ме-*

тоди одержання інформації від об'єктів дослідження через взаємодію з ними (передусім, різні види спостережень і експериментів);

- відповідні певній системі логічних норм *методи* (зокрема, математичні) *обробки* цієї *інформації*.

Наведена характеристика провідного нормативного смислу науково-пізнавальної діяльності аж ніяк не ставиться під сумнів тим, що для реальних науковців за реальних обставин їхньої діяльності найістотнішу роль раз у раз відіграє не прагнення осягнути істину, а дія інших смислів, до того ж найрізноманітніших. Ці смисли можуть бути суто зовнішніми щодо науки, але можуть і входити у її систему, виражаючи уподобання, відповідні тим чи тим парадигмам (у розумінні Т.Куна [37]), темам (у розумінні Дж.Холтона [53]), позиціям наукових шкіл тощо. Але наука не могла б реалізувати свою головну цивілізаційну функцію – бути пізнавальним органом людства, здійснюючи пізнання “у найбільш організованих, масовій, продуктивно-спеціалізованих... формі” [57, с. 154], – якби вказаний провідний нормативний смисл не впливав істотним чином (опосередковуючись різними соціальними та психологічними механізмами) на її суб'єктів. А кожний учасник наукової діяльності тим ближчий до ідеалу вченого, чим більшою мірою усі згадані часткові смисли підпорядковуються провідному нормативному смислові або відступають перед ним. Як пише Б.Братусь, “смисловий образ світу для кожної людини є специфічно конфігуративним, одні поля бачаться ніби в тумані, натяку, спотворенні, інші, навпаки, опрацьовані і освоєні, стали основою самовираження”; для вченого, зокрема,

5

Стосовно думок, що висловлюються іноді, про застарілість самої категорії істини у зв'язку з переходом сучасної науки від істиннісної гносеології до модельної, то, по-перше, правильніше вважати застарілою не категорію істини як таку, а її авторитарне, абсолютистське тлумачення [4, 18]; по-друге, видається найбільш плідним аналізувати гносеологічну проблематику “не в термінах “або-або” – або істиннісний, або модельний підхід, а в контексті багатополюсної структури епістемічного досвіду, яка містить як модельні, так і істиннісні сторони процесу пізнання” [18, с. 122]; по-третє, певні параметри використовуваних у науці ідеальних моделей (зокрема, їх адекватність і повнота [10]) можуть розглядатися як експлікації категорії істини.

визначальним у цій конфігурації є “поле науки, пошук істини у поняттях. І він настільки вчений, наскільки відчуває, страждає, відповідає за це поле” [16, с. 105].

Провідний нормативний смисл науково-пізнавальної діяльності виступає дещо по-різному залежно від певних чинників.

Першим з них є спрямованість наукового пошуку. Йдеться про розрізнення: а) *фундаментальних досліджень*, мета яких – отримання знань, які б найбільш адекватно й повно відображали реальність – у тій сфері і в тому аспекті, що цікавлять дану науку, але безвідносно до того, хто, коли, як і для чого використовуватиме ці знання; б) *прикладних досліджень*, мета яких – теж одержання знань, але таких, які потрібні безпосередньо для розв’язання задач, що постають у тій чи тій сфері практики. Тут вчений навряд чи може не поділяти певною мірою смисли, властиві фахівцям цієї сфери, – тим паче, що із прикладними дослідженнями щільно пов’язані *прикладні розробки*, які виходять за межі реалізації специфічної для науки пізнавальної функції та передбачають проектування, створення і апробацію (але, що дуже важливо, – здійснювані на науковій основі) різноманітних засобів діяльності, в тому числі технічних пристроїв, технологій, методик, програм, посібників, підручників і т.д. Прикладні розробки найближче межують і навіть переплітаються з діяльністю представників відповідних практичних професій – інженерів, лікарів, агрономів, педагогів, психологів-практиків тощо. Дуже часто одна особа поєднує функції практика і вченого-прикладника (часом також

і автора фундаментальних досліджень: адже, наприклад, психологічна практика постає найціннішим джерелом загальнопсихологічних концепцій).

Другий істотний чинник – специфіка досліджуваних об’єктів. У природничих науках є можливість жорсткішого додержання норм раціонального пізнання; у гуманітарних же йдуть на їх пом’якшення заради повнішого охоплення істотних властивостей вельми складних досліджуваних об’єктів, у тому числі таких властивостей, які дуже важко формалізувати. Г. Померанц зазначає з цього приводу: “Точні науки... мають справу з банальними предметами думки, тому вони й точні. Можна точно висловитися про властивості міді, з органічною молекулою справа обстоїть гірше... А з людиною зовсім погано. Спробуйте точно висловитися про Гамлета” [47, с. 23]. Проте інтенція прагнення до істини залишається провідною у будь-якій науці.

У діяльності вченого-людиназнавця (особливо це стосується психолога) є й така специфічна риса: серед об’єктів, реальні значення яких йому треба осягнути, тут на передній план виходять смисли і відображувані (та передбачувані) значення, притаманні досліджуваним людям і людським спільнотам. Ця специфіка може призводити до певної плутанини у разі недостатнього розрізнення ситуацій, у яких перебувають досліджувана людина, з одного боку, і дослідник, з іншого.

Характеризуючи гуманітарну методологію та її відмінності від природничої, С. Братченко пише: “Найважливішим стає не стільки розуміння якихось фактів і впливу на них тих чи інших чинників, умов, меха-

нізмів і т.п., скільки *ставлення* людини до цих фактів і впливів, *смысл*, якого вони набувають для неї” [17, с. 16]. Слід, однак, мати на увазі, що для психолога (принаймні, гуманістично зорієнтованого) ставлення і смисли, притаманні досліджуваній людині, саме і є тими найважливішими для нього *фактами*, умови й механізми яких він покликаний з’ясувати (пор. у В.Франкла: “Логотерапія базується на *твердженнях про цінності як про факти...*” [52, с. 301]).

Оскільки ж ці факти за своєю природою дуже відмінні від тих, що вивчаються природничими науками, то й методи вивчення мають істотно відрізнятись. Хоч “особливо важким є включення вчинку до контексту експериментальної психології” [25, с. 50], проте, поза будь-яким сумнівом, психологи мають вивчати вчинок: адже останній, як “спосіб особистісного існування в світі”, є “основною ланкою, осередком будь-якої форми людської діяльності...” [7, с. 384]. Але тут, як і скрізь у науці, методи дослідження мають узгоджуватись з особливостями досліджуваних об’єктів і можливостями взаємодії дослідника з ними; до того ж, “новий рівень розуміння сутності предмета пізнання вимагає створення нових методів її дослідження, психологічної ідентифікації та кваліфікації” [8, с. 484].

Визначальна для науки орієнтація на пізнання об’єктивної істини реалізується у вивченні особистості через врахування її специфіки. Р.Лейнг пише про це так: “... Не можна бути науковим, не додержуючи «об’єктивності». Справжня наука про особистісну екзистенцію повинна прагнути максимально можливої

неупередженості. Але фізика та інші науки про речі мають визнати за наукою про особистості право бути неупередженою таким способом, який є правильним щодо її поля досліджень. Якщо хтось вважає, що для неупередженості треба бути «об’єктивним» у тому розумінні, щоб деперсоналізувати особистість (the person), яка є «об’єктом» нашого дослідження, то будь-якій спробі робити це під тим приводом, що цим досягається науковість, слід рішуче протистояти... Хоч і запроваджуване іменем науки, таке наповнення речами (*рос. – овеществление*) дає хибне «знання». Це така ж прикра помилка, як і хибна персоналізація речей” [60, с. 24].

Принципові відмінності властивих різним видам духовної діяльності (можна сказати також – різним підсистемам культури) провідних нормативних смислів цілком узгоджуються з багатючими можливостями їхньої взаємодії. В.Зінченко слушно звертає увагу на те, що “поетичні осяяння і живі поетичні метафори допомагають по-новому осмислити відомі наукові дані про людину і відкрити нові сторінки у її вивченні” (цит. за [15, с. 69]). Зрештою, це стосується не тільки наук про людину. П.Козловскі пише, що “художній і фантазійний елемент” властивий “будь-якій хорошій науці”, хоч він і недооцінюється “у сцієнтистській традиції” [33, с. 172].

Розмежувати культурні сфери часом дуже нелегко. Гуманітарна наука, зокрема, має чимало рис, які споріднюють її з мистецтвом, – у зв’язку з цим кажуть про “двозначність гуманітарного статусу” [57, с. 46]⁶. Та все

⁶ Термін, вжитий в російському оригіналі (“двузначность гуманитарного статуса”), особливо добре вписується в контекст моїх міркувань.

ж таки нехтувати межею не варто. Одна річ – історичне дослідження, нехай викладене популярно і цікаво; інша – історичний роман, нехай побудований на документальному матеріалі. Головна відмінність між ними – у провідній інтенції автора, у визначальному смислі його діяльності. В останньому випадку це розгортання певних істотно важливих для автора смислів та прилучення до них читачів⁷; у випадку ж дослідження це пізнання істини (інакше кажучи, реальних значень описуваних подій) та її уведення у наукову картину світу. А те, що вимоги до раціоналістичності методів пізнання і способів викладу його результатів у гуманітарній царині менш суворі, ніж у точних науках, є, як зазначалося вище, цілком природним.

Одні й ті самі слова виконують зовсім різні функції у текстах суто наукових, з одного боку, і художніх (а також публіцистичних, пропагандистських), – з іншого. У першому випадку вони є переважно носіями значень (*термінами*), тоді як у другому – емоціонними носіями смислів (*символами*). У гуманітарно орієнтованих наукових текстах одночасно діють обидві тенденції, що спричинює чималі труднощі [2], тим паче, що і дослідник, і читачі його праць залишаються живими людьми зі своїми уподобаннями і пристрастями.

⁷ Підкреслюю: у разі справжнього мистецтва йдеться про прилучення не так до позиції автора (що є більш характерним для публіцистично-пропагандистської діяльності), як до збагаченого ним смислового поля. Автор спонукає людей пережити проблеми, які хвилюють його, “прийняти або відкинути пропоноване митцем розуміння сенсу життя” [58, с. 64], увійти з автором у діалог.

Звертається увага, наприклад, на те, що “історик – не бездушний інструмент дослідження минулого, яким його намагалися представити позитивісти ХІХ століття, а жива людина, яка бачить минуле у певній історичній перспективі, пов’язаній з її оцінкою теперішнього і надіями на майбутнє” [30, с. 118]. Із цим можна погодитися з одним істотним уточненням: для того щоб досягати максимальної об’єктивності у науковому пізнанні (історичному і психологічному в тому числі), треба бути не “бездушним інструментом”, а якраз живою і навіть пристрасною людиною. Як підкреслював В. Давидов, “головне в науковій діяльності не розмірковування, не мислі, не задачі, а потребо-емоційна сфера” [22, с. 24]. І визначальна якість ученого – у налаштуванні цієї сфери насамперед на відшукання істини. Як казав психіатр Е. Мінковскі, “моя праця суб’єктивна, але вона з усіх сил прагне об’єктивності” (цит. за [62, с. 14]). А ось як поетично описує це прагнення сходознавець В. Алексєєв: “Наука є любов до сили людського розуму і до сяяння нескінченної правди, яка десь-десь далеко й рідко мерехтить крізь полярну ніч людського дикунства” [9, с. 340].

З урахуванням усього сказаного повернемося до наведеної на початку статті тези Т. Флоренської. Якщо словосполучення “оволодіння об’єктами пізнання і впливу” і “діалогічне звернення до суб’єкта” сприймати як носії смислів, а тезу загалом – як публіцистичний заклик до розмежування цих смислів у соціальній взаємодії (зокрема, у взаємодії педагога з його вихованцями або психолога-практика з його клієнтами), то ця теза заслуговує на повну підтримку. Та

водночас вона викликає істотні сумніви, коли сприймати її як наукове твердження. Адже ученя є одночасно і суб'єктом, і об'єктом – якщо вживати ці слова як наукові терміни. Більше того, його можна розглядати як об'єкт управління, хоч і дуже специфічний. Так само специфічною є мета управління – для педагога-гуманіста вона передбачає збагачення суб'єктних якостей учня (детальніше див. [2]).

Або взяти ідеї Сартра (наприклад, про те, що “ми є наші вибори”). Поза будь-яким сумнівом, ці ідеї істотно збагатили смислове поле людинознавства і гуманітарної практики. Але це не дає права сприймати їх як наукові твердження. Як зазначив А. Маслоу, присутнє в них уявлення, “ніби особистість могла б стати всім, чим захотіла б стати, ... прямо суперечить фактам генетики і конституційної психології” [43, с. 37]. Принаймні тут потрібне серйозне уточнення. Його вносить Р. Мей, вказуючи: “Я погоджуюсь із Сартром, коли він наголошує: «Ми є наші вибори», але я б додав: «у межах даного нам світу»” [62, с. 13] (елементом цього світу є, зрозуміло, і сама особистість).

Як відомо, існують різні погляди щодо так званої природничої парадигми у психології. Мабуть, було б помилковим чи то її беззастережно прийняття, чи то повне відхилення: адже до будь-якої проблеми слід підходити конкретно. Погано, коли прихильники згаданої парадигми, у гонитві за позірною науковою строгістю, нехтують принциповими відмінностями людських істот від звичайних об'єктів природничих наук, зокрема здатностями цих істот до діалогічної взаємодії, здійснення

вчинків, трансцендування будь-яких фіксованих ситуацій. Якщо природничу парадигму реалізується в такий спосіб, то вона дійсно перешкоджає гуманістичній орієнтації психологічних досліджень. Якщо ж вона, запозичуючи з природничих наук ідеал наукової раціональності, націлює на чітке розкриття змісту і детермінації згаданих відмінностей, – то її впровадження, у взаємозбагачуючому діалозі з гуманітарною парадигмою⁸, є корисним для гуманістично орієнтованих психологічних студій. Згадане розкриття здійснюється:

– по-перше, через з'ясування нейрофізіологічних механізмів досліджуваних психологами процесів (пошлемося хоча б на праці О. Ухтомського, М. Бернштейна, П. Анохіна, О. Лурія);

– по-друге, через тонкий аналіз структури цих процесів, що забезпечується використанням засобів системології, кібернетики, синергетики [36], формалізованої діалектичної логіки [50] тощо.

У зв'язку зі сказаним слід наголосити на тому, що принцип *діалогу* – основоположний для сучасної гуманістичної свідомості та практики і особливо значущий для психології – має поширюватися і на царину методології, набираючи в даному разі статусу “метопарадигми”, що регулює взаємодію психологічної науки із суміжними дисциплінами, а також методологічних парадигм і теоретичних концепцій всередині психології. На потребу в такому діалозі вказують, у тій чи іншій формі, чимало

⁸ Висловлюється думка, що попри очевидні відмінності між парадигмами, про які йдеться, “розрив між ними невпинно скорочується” [24, с. 145].

психологів. Як писав Л.Веккер, “єдиний науковий апарат сучасної психології складається в результаті взаємодії суміжного, позапсихологічного і власне внутрішньопсихологічного наукового розвитку” [20, с. 6]. “Настав час, – зазначає С.Максименко, – поглянути на певну теорію з позиції іншої, спорідненої, бо тільки за такого підходу можна дістати вичерпне й істинно наукове судження” [6, с. 7].

У методологічній царині, як і в інших сферах свого застосування, принцип діалогу спонукає до бачення у кожній із зіставляваних позицій – чи то “своїй”, чи “чужій” – і її обмеженості (найбільш небезпечної у випадку абсолютизації), і її конструктивного потенціалу, який має визначатися зовсім не за найчастішими проявами, а на базі розуміння її сутності і з урахуванням найвищих досягнень (адже саме так оцінюють у гуманістичній психології потенціал людини: і кожного окремого індивіда, і людини як представника людства [44]).

На перешкоді налагодженню методологічних діалогів може стояти, крім іншого, брак *психологічної готовності* до цього в самих дослідників, особливо відчутний на посткомуністичному просторі. Адже “при всій докорінній відмінності гасел та ідеалів, що проголошуються нині, від тих, які впродовж десятиліть насаджувалися тоталітарною свідомістю, носієм цих гасел лишається та сама людина, яка зростала, виховувалась і формувалась у межах конфліктного, такого, що не визнає будь-яких компромісів, що не терпить толерантності, світу” [5, с. 8]. Тому ми стикаємося із прикрими ситуаціями, коли “ідеї

свободи, добра, любові... декларуються з тим самим фанатизмом, який ми так пам’ятаємо з часів панування комуністичної ідеології” [29, с. 164], і “місце однієї «правильної» психології заступає інша «правильна» психологія. А всі решта змушені або йти за цією єдиною правильною наукою, або опинитися по той бік барикад” [28, с. 142].

До речі, класикам гуманістичної психології подібна войовничість і вузькість були зовсім чужі. “Особисто я, – писав, зокрема, А.Маслоу, – і фрейдист, і біхевіорист, і гуманіст, і до того ж ще розробляю те, що може бути назване четвертою психологією – психологією трансценденції” [44, с. 12]. І тут, звичайно, нема безпринципності, а є розуміння величезної складності психіки, глибоке пізнання якої неможливе без використання – з урахуванням особливостей як досліджуваного суб’єкта, так і ситуації, в якій він перебуває, – моделей, розроблених різними науковими школами. Не випадково і в сучасній психотерапії усе виразніше проявляється тенденція до того, щоб, не зациклюючись на суворому додержанні якоїсь із усталених концепцій і відповідних їм технік, “максимально гнучко пристосовувати ту чи ту техніку до запитів і потреб пацієнта, його особистісних особливостей та об’єктивних обставин проведення психотерапії” [32, с. 95]. Такий підхід, як відомо, називають еклектичним, і це справедливо доти, доки застосовувані терапевтичні стратегії не піддають узагальненню щодо згаданих концепцій теоретичному обґрунтуванню (яке має підвищити і ефективність цих стратегій). Спроби

такого обґрунтування робляться нині, зокрема, під гаслом “інтегративної психотерапії” [49].

Готовність до методологічних діалогів має бути забезпечена, звичайно, не лише мотиваційно, а й інструментально. Може, тут стане у пригоді запропонована мною модель діалогу, орієнтованого на прилучення його учасників до наукової культури [3].

ВИСНОВКИ

Підводячи підсумок, можна констатувати наступне.

1. Раціоналістична і гуманістична орієнтації в розбудові психологічної науки цілком сумісні, причому їх поєднання є вельми бажаним з огляду на її суспільну функцію. Аргументи, що висувуються проти можливості або доцільності такого поєднання, можуть бути спростовані.

2. Згадане поєднання вимагає ретельного врахування і конкретного розкриття специфіки об’єктів психологічного знання (передусім, притаманних їм суб’єктних властивостей). Діалогічна взаємодія психологічної науки із суміжними дисциплінами, а також діалог методологічних парадигм і теоретичних концепцій всередині психології стануть тут у пригоді.

3. Потреба в подоланні однобічних орієнтацій, які нехтують поєднанням, що обговорюється, робить актуальною розробку раціогуманістичного підходу в психологічній науці та базованій на ній практиці. Широко витлумачені категорії значення і смислу постають перспективними засобами його теоретичного узагальнення.

Працюючи в цьому напрямку, ми спираємося на спадщину наших видатних попередників, зокрема на

наукову творчість Г.Костюка, у якій органічно поєднувались гуманістична ціннісна налаштованість, додержання принципів наукового раціоналізму і наголошення на складності й суперечливості досліджуваних психологією процесів. Доцільно продовжити традицію такого поєднання – звичайно, збагативши її найновішими методологічними здобутками.

1. Балл Г.О. Проблема ієрархічності систем соціокультурних норм: педагогічні та соціальні аспекти // Психологічні аспекти гуманізації освіти: Кн. для вчителя. – К.-Рівне, 1996.

2. Балл Г. Проблема додержання вимог наукової культури в дослідженнях гуманістично зорієнтованих освітніх процесів // Освіта і управління. – 1998. – № 3.

3. Балл Г. Парадигма діалогу і проблема прилучення до наукової культури // Професійна освіта: педагогіка і психологія: Українсько-польський щорічник. I. – Ченстохова – Київ, 1999.

4. Балл Г., Волинець А. Проблема гуманізації суспільних відносин і парадигма діалогу // Діалог культур: Україна у світовому контексті: Матер. перших міжнарод. філософ.-культуролог. читань. – Львів, 1996.

5. Горський В.С. На перетині культур (апологія толерантності) // Права людини в Україні. – Вип. 14. – К.; Харків, 1995.

6. Максименко С.Д. Г. С. Костюк і генетична психологія // Практична психологія і соціальна робота. – 1999. – № 8.

7. Роменець В.А. Вчинок і світ людини // Основи психології / За заг. ред. О.В.Киричука, В.А.Роменця. – К., 1999.

8. Роменець В.А. Природа вчинку та вчинковий характер методів психології. Адекватність предмета і методу // Основи психології / За заг. ред. О.В.Киричука, В.А.Роменця. – К., 1999.

9. Алексеев В.М. Наука о Востоке. – М., 1982.

10. Балл Г.А. Система понять для описания объектов приложения интеллекта // Кибернетика. – 1979. – № 2.

11. Балл Г. [Письмо в редакцию] //

Знание – сила. – 1982. – № 10.

12. Балл Г.А. Психологическое содержание личностной свободы: сущность и составляющие // Психол. журн. – 1997. – № 5.

13. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1979.

14. Бернштейн Н.А. Очерки по физиологии движений и физиологии активности. – М., 1966.

15. Братусь Б.С. Образ человека в гуманитарной, нравственной и христианской психологии // Психология с человеческим лицом / Под ред. Д.А.Леонтьева, В.Г.Щур. – М., 1997.

16. Братусь Б.С. Деятельность и вершинные уровни опосредствования // Психол. журн. – 1999. – № 4.

17. Братченко С.Л. Введение в гуманитарную экспертизу образования (психологические аспекты). – М., 1999.

18. Бродский Б.Е. Категория истины в контексте современного структурализма // Обществ. науки и современность. – 1998. – № 4.

19. Брушлинский А.В. Гуманистичность психологической науки // Психол. журн. – 2000. – № 3.

20. Веккер Л.М. Психические процессы. – Т. 1. – Л., 1974.

21. Воловикова М.И. Мастер психологии (штрихи к портрету К.В.Бардина) // Психол. журн. – 2000. – № 2.

22. Давыдов В.В. Новый подход к пониманию структуры и содержания деятельности // Психол. журн. – 1998. – № 6.

23. Донченко Е.А. Социетальная психика. – К., 1994.

24. Дорфман Л.Я. Детерминированность и свобода человека // Психология с человеческим лицом / Под ред. Д.А.Леонтьева, В.Г.Щур. – М., 1997.

25. Зинченко В.П. Проблемы психологии развития (читая О.Мандельштама) // Вопр. психологии. – 1992. – № 5-6.

26. Знаков В.В. Духовность человека в зеркале психологического знания и религиозной веры // Вопр. психологии. – 1998. – № 3.

27. Знаков В.В. Понимание как проблема психологии человеческого бытия // Психол. журн. – 2000. – № 2.

28. Интервью с А.Б.Орловым // Влияние современной американской психоло-

гии на практическую психологию в России. – М., 1998.

29. Интервью с Е.Т.Соколовой // Влияние современной американской психологии на практическую психологию в России. – М., 1998.

30. Ионов И.Н. Парадоксы российской цивилизации (По следам одной научной дискуссии) // Обществ. науки и современность. – 1999. – № 5.

31. Исторические типы рациональности. – Т. 1. – М., 1995; Т. 2. – М., 1996.

32. Калмыкова Е.С., Кэхеле Х. Психотерапия за рубежом: история и современное состояние (краткий обзор) // Психол. журн. – 2000. – № 2.

33. Козловски П. Культура постмодерна. – М., 1997.

34. Кондаков И.В. Пушкин как феномен русской культуры (заметки после юбилея) // Обществ. науки и современность. – 1999. – № 6.

35. Костюк Г.С., Балл Г.А. Категория задачи и ее значение для психолого-педагогических исследований // Вопр. психологии. – 1977. – № 3.

36. Крылов В.Ю. Психосинергетика как возможная новая парадигма психологической науки // Психол. журн. – 1998. – № 3.

37. Кун Т. Структура научных революций. – М., 1975.

38. Лекторский В.А. Рациональность, критицизм и принципы либерализма (взаимосвязь социальной философии и эпистемологии Поппера) // Вопр. философии. – 1995. – № 10.

39. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. – М., 1959.

40. Леонтьев Д.А. Психология смысла. – М., 1999.

41. Лобок А.М. Антропология мифа. – Екатеринбург, 1997.

42. Мамардашвили М.К. Классический и неклассический идеалы рациональности. – Тбилиси, 1984.

43. Маслоу А. Психология бытия. – М.; К., 1997.

44. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. – М., 1999.

45. Назаретян А.П. Интеллект во Вселенной. – М., 1991.

46. Наумова Н.Ф. Человек рационален? // Знание – сила. – 1981. – № 10.

47. Померанц Г. Интеллигент в разломе России // Искусство кино. – 1993. – № 6.
48. Психология XXI века: пророчества и прогнозы (“круглый стол”) // Вопр. психологии. – 2000. – № 1.
49. Психотерапевтическая энциклопедия / Под ред. Б.Д.Карвасарского. – СПб., 1998.
50. Самойлов А.Е. Теоретические проблемы логико-психологического анализа мышления. – Запорожье, 1997.
51. Флоренская Т.А. Диалог в практической психологии. – М., 1991.
52. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М., 1990.
53. Холтон Дж. Тематический анализ науки. – М., 1981.
54. Швырев В.С. Научное познание как деятельность. – М., 1984.
55. Швырев В.С. Рациональность в современной культуре // Обществ. науки и современность. – 1997. – № 1.
56. Швырев В.С. Проблемы философии образования и современная неклассическая рациональность // Мир психологии. – 1999. – № 3.
57. Шкуратов В.А. Историческая психология. – М., 1997.
58. Эльконин Д.Б. Детская игра // Мир психологии. – 1998. – № 4.
59. Frankl V.E. Man’s search for ultimate meaning. – New York, 1997.
60. Laing R.D. The divided self: An existential study in sanity and madness. – Baltimore, 1967.
61. Lowry R.J. A.H.Maslow: An intellectual portrait. – Monterey, CA, 1973.
62. May R. The emergence of existential psychology // Existential psychology / Ed. by Rollo May. – New York, 1969.

Надійшла до редакції 4.11.2000 р.